علی کریمی*
خشایار قاضی‌زاده**

مطالعه تطبیقی تعلیم آداب دبیری و کتابت (بر پایه کتاب‌های دستورالکاتب و تحفةالمحبین)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۸/۲۲

چکیده
کتابت و انشا یکی از گونه‌های نثر است که در تاریخ ادب فارسی از رواج و اهمیت فراوانی برخوردار است. از این گونه ادبی در ادوار گذشته آثار متعددی به وجود آمده است که بخشی از آنها رسالاتی در زمینه تعلیم آداب دبیری و کتابت هستند. در پژوهش حاضر، به بررسی و مقایسه دو رساله تعلیمی دستورالکاتب از محمد نخجوانی، متعلق به قرن هشتم هجری، و تحفةالمحبین از سراج شیرازی، متعلق قرن نهم هجری، پرداخته شده است. این دو اثر از لحاظ محتوای بخش، سیر موضوعی، تقسیم‌بندی مطالب، نام‌گذاری عنوان‌ها، نحوه ارائه تعلیم آداب دبیری، و کتابت بررسی و مقایسه شده‌اند.
پژوهش حاضر به منظور ارائه شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و محتوایی این دو رساله در زمینه آداب دبیری و کتابت و در نتیجه شناخت رویکرد تعلیمی و علقه ادبی مؤلفان انجام شده است و به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد که این دو اثر، از لحاظ ارائه سبک و تعلیم آداب دبیری و کتابت، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند؟ در صورتی‌که، شیوه تعلیمی مؤلفان در این دو رساله شباهت‌ها و تفاوت‌های بارز دارد، شاخص‌ترین آنان کدام است؟
روش پژوهش، توصیفی ـ تطبیقی، جمع‌آوری اطلاعاتْ کتابخانه‌ای و ابزار گردآوریْ فیش‌برداری است. نتایج و یافته‌های کلّی پژوهش بیانگر آن‌اند که این دو کتاب از لحاظ ارائه سبک و تعلیم آداب دبیری و کتابت شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در ساختار و محتوا دارند. به‌طوری‌که، نخجوانی در دستورالکاتب نامه‌نگاری و اصول آن را مورد توجه قرار داده، در صورتی‌که سراج شیرازی با نگاه تعلیمی به آداب دبیری پرداخته‌است.

کلیدواژه‌ها: آداب دبیری، کتابت، مطالعه تطبیقی، رسالات آموزشی، دستورالکاتب، تحفةالمحبین

*. پژوهشگر دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
alikarimiarthistory@gmail.com
**. دانشیار دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
khashsyarghazizadeh@shahed.ac.ir

مقدمه

کتابت و انشا در تاریخ ادب فارسی از رواج و اهمیت زیادی برخوردار بوده است. قدیمی‌ترین نمونه‌های آن از عهد ساسانیان بر جا مانده که به عنوان نمونه می‌توان از عهد اردشیر، مکتوب اردشیر بابکان، مکتوب شاپور به قیصر روم، مکتوب انوشیروان و مهم‌ترین آنها نامه تَنسَر نام برد. سنّت دیرپای دبیری، که خود از درون نظام دیوان‌سالاری در امپراتوری ساسانی برآمده، به همان اندازه که نمودار و نمایاننده تمدن ایرانی بوده، تحت تأثیر ضرورت‌های حاصل از لزوم اداره قلمرو خلافت اسلامی، از برجسته‌ترین مظاهر و نمودهای تمدن اسلامی به شمار می‌رود.

در دوره اسلامی، شاید بتوان نخستین دبیر رسمی دربار ملوک ایران را محمد بن وصیف، دبیر رسائل یعقوب صفاری دانست. پس از وی در قرن چهارم هجری، دبیرانی چون ابونصر مشکان و ابوالفضل بیهقی شایان ذکر هستند که در زمان سلطان محمود و مسعود غزنوی دبیر رسائل بوده‌اند و کتابت و انشا را در زبان فارسی به مقامی عالی از فصاحت و بلاغت رسانیده‌اند. از میان آثار می‌توان به رسالاتی چون عیون‌الاخبار، ادب‌الکاتب، رسائل جاحظ و عموم آثار تاریخی و نیز برخی از کتاب‌های فارسی چون نصیحةالملوک، قابوس‌نامه، تاریخ بیهقی و چهارمقاله اشاره کرد. قدیمی‌ترین آثار در زمینه مکاتبات دبیران مربوط به دو دبیر قرن ششم هجری یعنی رشیدالدین وطواط و منتجب‌الدین جوینی است که جزو آثار مدوّن این دوره به حساب می‌آیند. پس از این دو، فقدان آثار مستقلی در این موضوع در زبان فارسی، از سده ششم بدین‌سو با پدید آمدن آثاری چون دستور دبیری محمدبن عبدالخالق میهنی، التوسل الی الترسل از بهاءالدین محمدبن مؤید بغدادی و عتبه‌الکتبه از منتجب‌الدین جوینی جبران شد. (خطیبی، ۱۳۸۶: ۲۸۴ و ۲۹۱)

در متون کهن ادبی مانند چهارمقاله نظامی یا قابوس‌نامه عنصرالمعالی نیز به آداب دبیری و کاتبی کردن به صورت مستقل اشاره شده و اصول آن درج شده است. با به وجود آمدن و رواج قالب‌های جدید

نثرنویسی و نوع ادبی، به‌تدریج کتاب‌های تخصصی در آموزش آداب دبیری و کتابت به زبان فارسی تألیف شد که از جمله مهم‌ترین و قدیمی‌ترین آنها می‌توان از دستور دبیری عبدالخالق میهنی در قرن ششم هجری یاد کرد. پس از آن دستورالکاتب فی تعیین المراتب اثر محمدبن هندوشاه نخجوانی از تربیت‌یافتگان دوره مغول است که در زمینه آداب دبیری و کتابت بسیار بااهمیت است. همچنین، یکی از مهم‌ترین رسالات در قواعد خوشنویسی و آداب کتابت، نگارش عبدالله صَیرَفی در قرن هشتم است و پس از آن تحفةالمحبین اثر سراج‌الحسنی شیرازی در زمینه آداب کتابت و قواعد خوشنویسی نیز رساله‌ای مهم و تخصصی در قرن نهم هجری است. (جعفریان، ۱۳۸۸: ۹ و۱۰)

در دوره صفویه و دوره قاجار آداب دبیری و کتابت به صورت آموزشی و درسی در قالب کتاب‌ها و رساله‌های مختلف درآمد. از جمله کتاب‌هایی که در دوره صفویه در تعلیم اصول کتابت، کیفیت دبیر کامل و انشا تألیف شد، منشآت سلیمانی است که توسط دبیران دبیرخانه شاه‌سلیمان صفوی نگاشته شده است. در عهد قاجاریه نیز یکی از منشیان درباری به نام مصباح، کتابی در زمینه منشآت و تعلیم خط به نوآموزان نوشت (دانش‌پژوه، ۱۳۵۰: ۵۲). پس از آن آثار بسیار و پراکنده‌ای که برخی به صورت کتاب و برخی نیز به صورت نسخه خطی است، در این زمینه باقی مانده است. یکی از این نسخه‌های خطی زبدةالفواید است که توسط معلم تبریزی در عهد قاجاریه نوشته شده است. این روند در دوره مشروطه، هم‌زمان با ساده‌نویسی فارسی، و سپس در دوره پهلوی از میان رفت و به فراموشی سپرده شد. (جعفریان، ۱۳۸۸: ۱۴)

این پژوهش در نظر دارد با پرداختن به موضوع آداب دبیری و کتابت و تدقیق در محتوای دو منبع مهم در این موضوع، یعنی کتاب دستورالکاتب و تحفةالمحبین که اولی از محمدبن هندوشاه نخجوانی تألیف قرن هشتم، و دیگری از سراج شیرازی در قرن نهم است، سیر موضوعی، ویژگی‌های سبکی و محتوای تعلیمی آنان را بررسی کند. این بررسی، با رویکردی تطبیقی جهت مقایسه محتوای دو کتاب همراه خواهد بود.

شیوه پژوهش

در این پژوهش تطبیقی، از میان آثار متعدد در زمینه تعلیم آداب دبیری و کتابت به مطالعه تطبیقی محتوای دو اثر، یعنی دستورالکاتب و تحفةالمحبین، پرداخته شده و بخش اصول نگارش و کتابت رساله دستورالکاتب با بخش تعلیم آداب دبیری و کتابت رساله تحفةالمحبین تطبیق داده شده است و ضمن معرفی اجمالی آنها از جنبه‌های زیر مورد بررسی قرار گرفته‌اند:

۱. بررسی و مقایسه مقدمه دو اثر در سبک و تعلیم آداب دبیری و کتابت؛
۲. بررسی و مقایسه سیر موضوعی، تقسیم‌بندی مطالب و نام‌گذاری عنوان‌ها؛
۳. بررسی و مقایسه نحوه ارائه تعلیم آداب دبیری و کتابت و شاخصه‌های آن در دو اثر؛

ضرورت پژوهش

همواره فن کتابت و دبیری در طول تاریخ ادب فارسی دارای اصولی بوده است. این اصول از دو طریق به نسل‌های بعد (کاتبان و منشیان درباری) انتقال می‌یافت: یکی از طریق تجربه (عمل)، و به اصطلاح سینه‌به‌سینه و به روش استاد ـ شاگردی، و دیگری از طریق تألیف و تصنیف کتاب‌ها و رسائلی که اصول و آداب این فن را به آیندگان تعلیم می‌دادند.

ضرورت و اهمیت پژوهش حاضر از آن جهت است که دانستن شرایط و آداب دبیری و کتابت در مطالعات تاریخی خوشنویسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، چنان‌که در متون کهن ادبی مطالبی با عنوان آداب دبیری و کاتبی یاد شده و کتاب‌های مستقل دیگری نیز در زمینه تعلیم آداب و اصول آن تألیف شده است. از میان این آثار دستورالکاتب محمد نخجوانی در عهد مغول از اهمیت زیادی برخوردار است و منبعی معتبر در کتابت و علم‌الانشاء است و همچنین کتاب

تعلیمی تحفةالمحبین که در آیین خوشنویسی و لطایف معنوی آن تألیف شده است.

بنابر آنچه گذشت، نکارندگان بر آن شدند تا به دلیل جامعیت موضوعات عرضه‌شده، شیوه تنظیم و نحوه بیان مطالب، و مرجعیت مؤلفان در هنر کتابت، که این آثار را در میان آثار مشابه به نحو نظرگیری برجسته کرده است، به مطالعه تطبیقی و بررسی محتوای این دو اثر بپردازد تا از این طریق به شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های آداب تعلیمی در زمینه اصول دبیری و کتابت ـ که برآمده از مبانی فکری، آموزشی و جایگاه مؤلفان است ـ دست یابد.

پیشینه پژوهش

در موضوع مطالعه تطبیقی آداب دبیری و کتابت بر پایه دستورالکاتب و تحفةالمحبین تحقیقی صورت نگرفته است. از پژوهش‌هایی که به بررسی هر یک از این دو اثر به طور جداگانه و یا با دیگر آثار پرداخته‌اند می‌توان به مقاله «نقد و بررسی دستورالکاتب فی تعیین المراتب» (۱۳۸۶)، تألیف یزدان فرخی اشاره کرد. نگارندگان این مقاله هدف پژوهش را بررسی شناخت زوایای گوناگون دستورالکاتب در باب تاریخ اجتماعی ایران و شروع پژوهش‌های تاریخی نوین به منظور تدوین تحولات اجتماعی دانسته است. همچنین، می‌توان از مقاله «دستورالکاتب فی تعیین المراتب: توصیف کتاب و مؤلف و اهمیت کاتب و اوصاف قلم از دیدگاه او» (۱۳۹۰)، اثر محمود طاووسی یاد کرد. نویسنده در این مقاله به محتوای کتاب، علت نام‌گذاری، جنبه‌های تاریخی و ادبی آن و دیدگاه‌های مؤلف در باب آداب خوشنویسی و ویژگی‌های کاتب پرداخته است. علی‌اکبر احمدی دارانی در مقاله‌ای با عنوان «نقد تصحیح، تنقیح، ویرایش و مقابله دستورالکاتب فی تعیین المراتب» (۱۳۹۱)، به توصیف کلّی محتوا و ساختار کتاب و نیز جنبه‌های نسخه‌شناسانه مجلدات این کتاب پرداخته است. در مقاله «بررسی و مقایسه سبک و آداب نامه‌نگاری در دستورالکاتب و زبدةالفواید» (۱۳۹۲)، اثر میرنعمت‌الله موسوی و همکاران، نویسندگان این دو کتاب را از نظر نام‌گذاری و ترتیب درج نامه‌ها، شکل و ساختار منشآت، ذکر تاریخ کتابت در نامه‌ها و ویژگی‌های سبکی نامه‌ها بررسی و مقایسه کرده‌اند. محمدرضا نجاریان در مقاله‌ای با عنوان «تحفةالمحبین سراج شیرازی» (۱۳۹۲)، ضمن معرفی کتاب و بیان نکات سبک‌شناسانه آن، جایگاه این کتاب در هنر خوشنویسی را تبیین می‌کند. همچنین، نجاریان در مقاله دیگری با نام «آداب معنوی هنر خوشنویسی در تحفةالمحبین و رساله سطر السطور» (۱۳۹۴)، به مطالعه آداب معنوی این دو اثر پرداخته و پس از استخراج داده‌های مربوط به آداب خوشنویسی، مطالب دو کتاب را مقایسه کرده است.

معرفی اجمالی دو اثر

دستورالکاتب

دستورالکاتب فی تعیین المراتب اثر محمدبن هندوشاه نخجوانی است که در سال ۷۶۷ هجری به نام حکمران آن زمان، سلطان شیخ اویس ایلکانی، تألیف شده است. این اثر، یکی از کتاب‌های بی‌نظیر و مهم در موضوع ارائه منشآت متنوع و نامه‌های درباری است که از جنبه تعلیمی در چگونگی نامه‌نگاری و شیوه نگارش برای دبیران و کاتبان دارای اهمیت است. دستورالکاتب، از نظر ویژگی‌های دستوری، همچون دیگر آثار عصر خود، که به دوران نثرنویسی فنی و مصنوع متعلق بودند، نثری ادیبانه و متکلفانه دارد. این کتاب یک بار در سال ۱۹۶۴م، به کوشش و تصحیح عبدالکریم علی‌اوغلی علیزاده، در مسکو به چاپ رسیده و بار دیگر در تابستان ۱۳۹۰ با مقابله، تصحیح و تعلیقات محمود طاووسی در تهران به چاپ رسیده که در نگارش پژوهش حاضر این چاپ ملحوظ بوده است.

این کتاب شامل مقدمه، دو بخش و یک نتیجه است. مقدمه با حمد و ستایش پروردگار و پیغمبر آغاز می‌شود، سپس حمد و ثنای سلطان اویس آمده و در ادامه مقدمه بیان کیفیت کتاب و شرط شروع متأمل در آن، تعریف علم انشا، فضیلت کاتب، آداب کُتّاب، آلات ایشان و بیان زمان و مکان مناسب کتابت آمده و پس از آن به درج اقوال و اشعاری به عربی و فارسی در وصف

قلم مبادرت نموده است. به دنبال مقدمه، نخستین بخش کتاب با عنوان «در مکاتبات» که حاوی چهار مرتبه است و به شکل نامه‌ها و مکتوبات آمده است. دومین بخش کتاب شامل دو باب است و در آن به حکم‌های تفویض مشاغل نظامی، دیوانی و شرعی پرداخته می‌شود، و در پایان بخش نتیجه (خاتمه) آمده است که مؤلف شانزده شرط را با متأملان در این کتاب مطرح می‌کند که خود رساله‌ای در آداب کتابت و انشا است.

تحفة‌المحبین

تحفة‌المحبین رساله‌ای تخصصی در آداب خط و آیین خوشنویسی اثر ابوالداعی یعقوب‌بن حسن‌بن شیخ ملقب به سراج‌الحسنی شیرازی است که در سال ۸۵۸ هجری در محمدآباد از شهرهای ناحیه بیدر هندوستان، به نام امیرزاده حبیب‌الدین محب‌الله تألیف شده است. مؤلف در آموختن هنر خط، شاگرد مولانا صدرالدین روزبهان شیرازی بوده است. در تألیف این اثر، به تألیفات جمال‌الدین یاقوت مستعصمی، مبارک‌شاه، خواجه عبدالله صیرفی و منابع دیگر نظر داشته است. نام کتاب به عنوان تبرّک برگرفته از کتاب شیخ روزبهان خطّاط شیرازی است. تحفة‌المحبین پس از رساله عبدالله صیرفی در قواعد خوشنویسی، دومین متن فارسی است که دارای نثری ادبی، با ویژگی‌های نثر فنی و مصنوع و مبتنی بر عقاید عرفانی با استناد به آیات و احادیث و اقوال بزرگان است و در آن مباحثی چون فضیلت خط، واضع خط، احوال قلم، اسباب کتابت، آداب کاتب، اصول و قواعد خط، نام‌های انواع خطوط، اصول ترکیب مرکبات و رسم‌الخط مطرح شده‌است.

در پژوهش حاضر، از نسخه چاپی تحفة‌المحبین (در آیین خوشنویسی و لطایف معنوی آن)، به کوشش کرامت رعناحسینی و ایرج افشار که در سال ۱۳۷۶ در انتشارات میراث مکتوب منتشر شده، استفاده شده است. تحفة‌المحبین پس از دیباچه و درآمد، شامل یک توشیح، دو مقاله و یک نتیجه است. در بخش دیباچه، پس از حمد الهی و نعت رسول در دایره خط و خوشنویسی گام برمی‌دارد و زمینه را برای ورود به خوشنویسی آماده می‌کند و حدیث معروف رسول در باب خط نیکو را ذکر می‌کند و سپس سبب تألیف کتاب را بیان می‌دارد. در بخش توشیح نیز به تحصیل فضیلت خط و جایگاه آن می‌پردازد و در این راستا بیان خود را مزیّن به آیات قرآن، کلام پیامبر، سخن اولیا و اشعار نغز پارسی و عربی می‌سازد. پس از توشیح، مقدمه‌ای است بر مقاله اول مشتمل بر ۵ باب در بیان واضع خط، اقلام گوناگون نگاشتن، و آداب و اسباب کتابت. در این مقدمه، مؤلف تاریخچه خط را تا حضرت آدم پیش می‌برد و او را نخستین واضع خط معرفی می‌کند. در مقاله دوم، ۷ باب در معرفت چگونگی وضع خط، اسماء خطوط و تبیین اصول و قواعد آن ذکر شده است. در خاتمه نیز، بخش نتیجه کتاب با بیان مطالبی و ابیات بدیعی از مخزن‌الاسرار نظامی، که با عالم کتابت تناسب دارد، پایان می‌پذیرد.

بررسی و مقایسه مقدمه دو اثر در سبک و تعلیم آداب دبیری و کتابت

بررسی دستورالکاتب

نخجوانی در مقدمه کتاب به بیان آداب مکاتبات با سلاطین، آداب کُتّاب و آلات ایشان و بیان زمان و مکان مناسب برای کتابت می‌پردازد. در خصوص آداب مکاتبه با سلاطین به طور خلاصه چنین می‌گوید:

- دبیر باید در مکاتبات سلاطین و امرای بزرگ و وزرا ذکر اشتیاق و آرزومندی نکند.
- همواره در بند تهذیب عبارت و تنقیح استعارت باشد و از استعمال الفاظ غریب دوری کند و از عجله و سرعت قلم نیز بپرهیزد؛ چراکه حُسن خط و عبارت در استعجال و سرعت قلم رعایت نمی‌شود.
- دبیر باید القاب هر کسی را برحسب قدر و منزلت او بنویسد.
- در نهایت و بعد از اتمام نامه، جهت تبرّک و تیمّن قدری خاک پاک بر آن ریزد و مکتوب را ممهور به مُهر کند.

بررسی تحفه‌المحبین

سراج شیرازی ابتدای بحث خود را در زمینه اهمیت تألیف رساله مشق و کتابت، فضیلت خط، خط نیکو، واضع خط و اقلام نگاشتن آن آغاز می‌کند. در مورد اهمیت تألیف رساله مشق و کتابت به طور خلاصه چنین می‌نویسید: «همواره سمیر ضمیر آن بود که درین عالم رساله‌ای مرقوم انامل تأمل گرداند، مشتمل بر خلاصه رسایل متقدّمان و آنچه شفاهاً از استادان شنیده و نکته‌ای که در اثنای مشق و کتابت به خاطر فاتر آمده.» در بخش دیباچه موارد زیر در باب فضیلت خط، خط نیکو و واضع خط و اقلام آن بیان شده‌است:

- در ابتدا حدیث معروف رسول را ذکر می‌کند که «هر کس بسم‌الله را با خط نیکو و خوش بنویسد خداوند به او نیکویی خواهد داد.»
- از طغرای خاتمیت رسول به عنوان خطی که ادیان پیشین را نسخ کرده، یاد می‌کند و ابیاتی را از مخزن‌الاسرار نظامی در وصف آن حضرت می‌آورد که با عالم کتابت تناسب دارد.
- در بیان فضیلت خط، تعریف حکیمی درباره خط را نقل می‌کند: «خط صناعتی روحانی است که به اسباب جسمانی ظهور می‌یابد.» (سراج‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۰ و ۱۲)
- در بخش مربوط به واضع خط و اقلام نگاشتن آن به تاریخچه خط اشاره شده است و نسبت آن را تا حضرت آدم پیش می‌برد و او را نخستین وضع‌کننده خط معرفی می‌کند.

مقایسه دو اثر

مؤلف دستورالکاتب در مقدمه کتاب، آداب کتابت و نامه‌نگاری را به صورت کلّی بیان کرده است. در واقع، آنچه در این اثر قابل توجه است، ذکر نکاتی در باب نامه‌نگاری، انواع آن، نگارش و اصول و قواعد مربوطه است. حال آنکه، مؤلف تحفةالمحبین مقدمه اثر خود را به اهمیت نگارش کتاب، جایگاه خط و خوشنویسی، انواع خط و ویژگی‌های دبیر اختصاص داده و به‌صورت تخصصی‌تر به بیان اصول کتابت و همچنین آیین دبیری پرداخته است. در تعلیم آداب دبیری و کتابت نیز باید یادآور شد که نخجوانی به شیوه آموزشی و درسی، ارکان و شرایط خاص و جزئی برای کتابت و نامه‌نگاری اشاره نکرده، اما با مطالعه مجموعه منشآت مندرج در کتاب و همچنین با دقت در اشارات مؤلف در ابتدای هر بخش مشخص می‌شود که برای کتابت و نامه‌نگاری توسط دبیر، شکل و چارچوب کلّی در نظر گرفته است. در حالی که، سراج شیرازی به شیوه آموزشی از همان ابتدای کتاب برای کتابت و نگارش و همچنین ویژگی‌های دبیر، ارکان و شرایط خاصی تعیین می‌کند.

بررسی و مقایسه سیر موضوعی، تقسیم‌بندی مطالب و نام‌گذاری عنوان‌ها

بررسی دستورالکاتب

نخجوانی در تدوین موضوعی کتاب و تقسیم‌بندی مطالب، که بنابر اشاره خود در دیباچه کتاب ترتیب آن را از رسایل و منشآت استادان این فن مانند رشیدالدین وطواط، بهاءالدین محمد بغدادی، نورالدین منشی و دیگر مؤلفان اقتباس نموده، نظمی مخصوص رعایت کرده است. بدین‌ترتیب که این کتاب شامل مقدمه، دو بخش و یک نتیجه است.

در بخش مقدمه، پس از تحمیدیه به بیان کیفیت کتاب و در شش فصل به موضوع علم انشا و شرط شروع متأمل در آن، فضیلت کاتب و آداب کُتّاب و آلات و ادوات ایشان، ذکر کاتبان و بیان زمان و مکان مناسب کتابت و وصف قلم پرداخته شده است و در ادامه، چند حکایت به نقل از نظامی عروضی، صاحب چهارمقاله، درباره آیین دبیری می‌آورد. به دنبال آن نیز، نخستین بخش کتاب با عنوان «در مکاتبات» که حاوی چهار مرتبه است و به شکل نامه‌ها نوشته شده، آمده و سپس دومین بخش کتاب که شامل دو باب است، قرار گرفته و در پایان، نتیجه آمده است. در

بخش نخست، در چهار مرتبه این عناوین و موضوعات مطرح شده است:

مرتبه اول، مکاتباتی که بین سلاطین و خواتین و اولاد ایشان نوشته می‌شود؛

مرتبه دوم؛ مکاتباتی که میان ارکان مختلف مملکت مانند امرا و وزرا و خواتین و اولاد ایشان نوشته می‌شود؛

مرتبه سوم؛ مکاتباتی که میان اقشار مختلف مردم مانند اشرف‌الناس و اوسط‌الناس نوشته می‌شود؛

مرتبه چهارم؛ مکاتباتی که به صورت مشترک میان سلاطین و ارکان مملکت مانند امرا و وزرا است؛

بخش دوم، در احکام دیوانی، مشاغل نظامی و قضایای شرعی، در دو باب مطالبی بیان شده است:

باب اول، در حکم‌های تفویض مشاغل نظامی، دیوانی و شرعی به امرا، وزرا و اصحاب دیوان است.

باب دوم، در احکام مختلف مانند عنوان‌های «در احسان و رعایت» و «در تهدید مجرمان و منع ایشان» است.

نخجوانی در پایان نیز، شانزده شرط را با متأملان در این کتاب، مطرح می‌کند که خود رساله‌ای در آداب کتابت و انشا است.

بررسی تحفة‌المحبین

سراج شیرازی در نام‌گذاری عنوان اثر خود، از عنوان کتاب تحفة‌المحبین روزبهان خطاط شیرازی وام گرفته است؛ کتابی که در احوال عشق و اسرار معرفت است. همچنین، او در تدوین این کتاب، نوشته‌های یاقوت مستعصمی و دیگران را پیش روی داشته و از کتاب‌هایی چون تحفة‌العرفان و روح‌الجنان در بیان معانی عرفانی بهره گرفته است. کتاب تحفة‌المحبین پس از دیباچه و درآمد، شامل یک توشیح، دو مقاله و یک نتیجه است. در بخش دیباچه، پس از حمد الهی و نعت رسول، وارد کلیات خط و خوشنویسی می‌شود و با بیان حدیثی از حضرت رسول به اهمیت خط نیکو اشاره می‌کند. پس از دیباچه، با طرح یک نکته فلسفی، زمینه برای ورود به آداب خوشنویسی آماده می‌شود. مؤلف در ادامه از شرح حال خود می‌گوید و سپس در بخش توشیح در بیان فضیلت خط می‌نویسد. پس از توشیح، مقدمه‌ای بر مقاله اول در بیان واضع خط و اقلام گوناگون آن می‌آید که در این مقدمه، مؤلف تاریخچه خط را توضیح می‌دهد.

در مقاله اول، که با عنوان «بیان احوال قلم» است، به شرح تعبیرات و استعارات عرفانی مربوط به قلم و دوات پرداخته می‌شود، و پس از آن در پنج باب صحبت از خصوصیات جسمانی قلم و جزئیات مربوط به کتابت می‌شود. مقاله دوم، با عنوان «در معرفت چگونگی وضع خط، اسماء خطوط و تبیین اصول و قواعد آن» در هفت باب است. در این فصل، تاریخچه خطوط و وجه تسمیه آنها بیان شده و نیز سرگذشت خطاطانی چون ابن‌مقله تا یاقوت آورده شده است. در نهایت، کتاب در بیان قواعد نگارش و رسم‌الخط پایان می‌پذیرد.

مقاله اول و عناوین آن:

باب اول، احوالات قلم

باب دوم، تراشیدن قلم

باب سوم، در بیان اوضاع قلم

باب چهارم، ترکیب مداد

باب پنجم، آداب کتابت و اسباب کتابت (در دو فصل)

مقاله دوم و عناوین آن:

باب اول، در بیان وضع خط

باب دوم، تدوین قواعد خط

باب سوم، اسماء خطوط

باب چهارم، اصول خط بر نقطه

باب پنجم، در بیان اصول ترکیب مرکبات

باب ششم، در اسماء حروف

باب هفتم، آموخته‌ها از استاد

در بخش نتیجه نیز به صورت الفاظ و کلمات در دو فصل با عنوان‌های «اختلاف صور خط» و «بیان حروف صور غیر مخصوصه» پرداخته شده است.

مقایسه دو اثر

نخجوانی در تدوین سیر موضوعی، تقسیم‌بندی و نام‌گذاری مطالب، کلّی‌تر و یک‌دست عمل کرده و مکتوبات و نامه‌ها را در چهار مرتبه رتبه‌بندی کرده است. حال آنکه، سراج شیرازی، به شیوه آموزشی و به صورت جزئی‌تر و متناسب با موضوع کتابت و دبیری، ضمن تقسیم‌بندی مطالب در راستای تعلیم آداب دبیری و کتابت، عنوان‌های انتخابی برای هر یک از بخش‌های کتاب را به صورت تعلیم‌محور و درسی مطرح کرده است. دستورالکاتب به لحاظ تفصیل و اشتمال بر انواع و اقسام نامه و اصول و قواعد وابسته به آن، بسیار بااهمیت است و می‌توان گفت جنبه تعلیمی آن در قالب ارائه انواع نامه‌ها و مکتوبات و نوع نگارش آنان، پنهان است. بخش تعلیمی تحفةالمحبین نیز در باب اصول نگارش و کتابت دبیر با بخشی از دستورالکتاب که ویژگی‌های انواع و اقسام نامه و نوع نگارش آن توسط دبیر را مشخص ساخته است، برابری می‌کند، با این تفاوت که در دستورالکاتب توضیحات مربوط به ویژگی‌های نامه و ارکان آن نسبت به بیان ویژگی‌های دبیر و کاتب نامه‌ها محوریت دارد و هدف نگارش کتاب نیز این بوده است، در صورتی‌که، تحفةالمحبین بیان شیوه نگارش دبیر و ویژگی‌های او را در توضیح مؤلف اولویت داده است.

بررسی و مقایسه نحوه ارائه تعلیم آداب دبیری و کتابت و شاخصه‌های آن در دو اثر

بررسی دستورالکاتب

نخجوانی در ارائه آداب دبیری و کتابت به شیوه غیر آموزشی و غیر درسی و به عبارتی، کلّی عمل کرده و ارکان و شرایط خاص و جزئی برای اصول نگارش مشخص نکرده است. بدین صورت که پس از بیان مقدمه‌ای در خصوص آداب مکاتبه و دبیری، نامه‌ها و منشآت را براساس مراتب کاتب و مکتوب‌الیه در چهار مرتبه رده‌بندی کرده است و سپس در پایان، یک ساختار و چارچوب کلّی در ابتدای نامه‌های هر مرتبه بیان کرده است و نمونه‌هایی هم در هر مرتبه برای هر نوعی ارائه کرده است.

بنابراین، در بخش مقدمه، با ذکر نکات و دستورالعمل‌هایی به آداب دبیری و کتابت پرداخته شده و شاخصه‌های یک دبیر رسائل و اصول نگارشی کتابت، موقعیت مناسب برای کتابت، شرایط ورود به این حرفه و آلات و ادوات کتابت و نگارش را بیان کرده است و برای ارائه نمونه آثار و تمرین اصول کتابت، در بخشی با عنوان «در مکاتبات» که حاوی چهار مرتبه است، متن نامه‌هایی آورده شده و ساختار نگارش مکاتبات درباری را مختصر شرح داده است. به عنوان نمونه، مؤلف شکل کلّی مکتوبات را بدین‌صورت ترسیم کرده است:

- ذکر القاب
- ذکر ادعیه
- متن اصلی نامه
- ذکر کاتب و مقام او و تاریخ کتابت
- مسئلت پایان مفارقت و سرعت ملاقات از جانب حق
- بیان انتظار جواب سریع از مکتوب‌الیه
- ذکر جمله دعایی مختصر (اغلب به زبان فارسی)

همچنین، نامه‌ها و منشآت برحسب اینکه میان چه گروهی و با چه مضمونی نوشته می‌شوند، ساختار و اصول نگارشی متفاوتی دارند. بدین صورت که:

۱. نامه‌هایی که مکاتبات امرا و وزرا به پادشاه است؛ اسلوبی این‌چنین دارند:
- ابتدای آن با جمله دعایی شروع می‌شود؛
- سپس ذکر نعمت‌های الهی و توجهات خاصه خداوند در حق پادشاه؛
- اظهار مسرت و شادمانی خدمت مقام پادشاه؛

- درج خبر مربوطه؛
- در نهایت دعای دوام دولت و عمر.

۲. نامه‌هایی که دستورهای کلّی به امرا و وزرا از جانب پادشاهان است؛ اسلوب نگارشی:
- ابتدای آن بدون هیچ‌گونه مقدمه و ذکر لقب نوشته می‌شود؛
- پس از بیان تذکرات، انجام مهم یا معلوم کردن امری را به جد و فی‌الفور خواستار می‌شود؛
- پایان این‌گونه نامه‌ها هم اسلوب معیّنی ندارد و به جملات گوناگون ختم می‌شود.

۳. نامه‌هایی که در عرضه‌داشت رعایا به سلاطین است؛ از این اسلوب برخوردارند:
- ذکر القاب و ادعیه؛
- ذکر احوال نابسامان و عرض حال رعایا (در عجز و ظلم و تعدی)؛
- تقاضای فریادرسی از جانب سلطان و امید به یاری او؛
- ذکر دعای مختصر فارسی در پایان نامه.

بررسی تحفة‌المحبین

سراج شیرازی برخلاف نخجوانی، جنبه تعلیمی و آموزشی خود را در تحفة‌المحبین بیشتر نمود داده است. این اثر، دارای نثری ادبی و مبتنی بر عقاید عرفانی با استناد به آیات و احادیث و اقوال بزرگان است و در آن مباحث مربوط به خط، کاتب و کتابت و آداب، اصول و قواعد آن وضع شده است. نحوه کار مؤلف بدین صورت است که در همان ابتدا (دیباچه و درآمد) وارد مبحث خط و خوشنویسی شده و با بیان آیات و اشعاری از اهمیت و جایگاه آن سخن گفته است. سپس، با ورود به بخش مقدمه و مقالات، جنبه تعلیمی کتاب آغاز می‌شود. در هر دو مقاله، که شامل قسمت‌هایی است، به وجوهی از مباحث اصلی تعلیم آداب خط و کتابت می‌پردازد و با بیان شاهد مثال‌هایی از اشعار عرفانی، آیات قرآن و احادیث به شرح موضوع و نکات مهم تعلیمی پرداخته می‌شود. برای نمونه، در باب سوم مقاله اول با عنوان «در بیان اوضاع قلم»، بیان می‌شود:

الف. قلم به سه انگشت بگیرید و محکم نیز بگیرید.

ب. در راندن قلم تعجیل نکنید.

ج. در طول نوک قلم وجوه ذیل را رعایت کنید:
- نوک قلم باید به مقدار سر بند انگشت ابهام باشد؛
- مساوی بند انگشت مسبّحه باشد؛
- میدان قلم باید مساوی دور آن قلم باشد که می‌تراشد.

همچنین، در باب پنجم و فصل اول مقاله اول، با عنوان «آداب کاتب»، نکات زیر مطرح شده است:
- جد بلیغ و جهد مستطیع؛
- صبر جمیل؛
- خانه پاک و محلی خالی؛
- ملبس به لباس نظیف؛
- متوجه به توجه تام؛
- حامل اقلام براعت نظام خطوط؛
- استاد با اخلاق حمیده؛
- نظر بر حرکات و قلم‌گردش استاد کند؛
- سرانگشتان او به مداد آلوده نشود؛
- حرکات به ترتیب و آهستگی و صبر جمیل بکشد؛
- به دست راست چیزهای ثقیل برندارد (خطاطان کوزه آب به دست قلم برنمی‌داشته‌اند)؛
- بعدالعصر و روز جمعه کتابت نکند؛
- دوات و قلمی که قرآن مجید و حدیث نبی به آن نویسد، به دیگر کتابات آلوده نگرداند. (سراج‌شیرازی، ۱۳۷۶: ۷۸، ۱۰۵ و ۱۰۶)

و در نمونه‌ای دیگر، در مقاله دوم با عنوان «وضع خط و اسماء خطوط» در باب اول، در بیان وضع خط می‌نویسد: «صورت مذکوره در قدیم‌الزمان به طریق معقلی که تمام سطح است و هیچ دوری در آن نبوده می‌نوشته‌اند. بعد از آن خط کوفی را وضع کرده‌اند و بهتر

از حضرت علی (ع) کسی آن خط ننوشته است.» و در ادامه این باب به معرفی خوشنویسان و کاتبان واضع خط و همچنین اصول تدوین قواعد خط می‌پردازد. در باب دوم مقاله دوم نیز با عنوان «اسماء خطوط»، شش قسم از خطوط را که شامل محقق، ثلث، توقیع، ریحان، نسخ و رقاع است را با ذکر اصول و مختصات آنان توضیح داده است.

مقایسه دو اثر

چنان‌که از بررسی و تطبیق محتوای این دو اثر فهمیده می‌شود، نخجوانی به شکل تعلیمی به ارائه آداب دبیری، کتابت و اصول و قواعد آن نمی‌پردازد و یک ساختار کلّی را در نظر می‌گیرد؛ حال آنکه سراج شیرازی به صورت تعلیمی و با هدف آموزش اصول دبیری و کتابت، ارکان و قواعد خاصی برای کتابت و ویژگی‌هایی برای دبیر و شرایط نگارش او مشخص می‌کند و این همان روشی است که به گفته بسیاری از نسخه‌پژوهان و مصححان چون دکتر قاسم تویسرکانی، در دوره قاجار متداول شده بود و کتاب‌هایی در این زمینه جهت تدریس در مدارس تألیف می‌شد. در نهایت می‌توان بخش اصول نگارش دستورالکاتب را با بخش‌هایی از آیین دبیری و کتابت تحفةالمحبین برابر دانست و جنبه تعلیمی پنهان دستورالکاتب را در ارائه انواع نامه‌ها، منشآت و اسناد درباری و چارچوب مطرح‌شده برای آنها توصیف کرد و نیز جنبه تعلیمی بارز تحفةالمحبین را در بیان جزئیات مربوط به نگارش دبیر و اصول و قواعد وابسته به آن دانست.

نتیجه‌گیری

کتابت و انشا یکی از انواع ادبی متمایز از سایر فنون نثر از قبیل نثر علمی، تاریخی، مقامه‌نویسی و غیره است که در تاریخ کتابت از پیشینه طولانی برخوردار بوده و آثار متعددی در این نوع ادبی به وجود آمده‌اند. با شکل‌گیری قالب جدید نثر و نوع ادبی نامه‌نگاری، به‌تدریج کتاب‌های مستقلی در آموزش و اصول کتابت و منشآت‌نویسی تألیف شدند و به تبع آن در زمینه دبیری و حرفه کاتب نیز مطالبی تعلیم داده شد. از جمله هنرهای مورد توجه در قرون هشتم و نهم هجری، کتابت و خوشنویسی بوده است؛ بدین‌روی، در باب تعلیم اصول خوشنویسی و کتابت و ویژگی‌های دبیرِ رسائلْ آثاری در این دوره‌ها نگاشته شده است. چنان‌که دو اثر شاخص، یعنی دستورالکاتب اثر محمد نخجوانی در قرن هشتم و تحفةالمحبین سراج شیرازی، تألیف قرن نهم در این پژوهش تطبیقی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت.

با توجه به پرسش‌های مطرح‌شده در ابتدای پژوهش، این دو کتاب از لحاظ ارائه سبک و تعلیم آداب دبیری و کتابت شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در مواردی همچون ساختار، محتوای بخش‌های آغازین، شیوه تعلیم اصول کتابت و برشمردن ویژگی‌های دبیر، تدوین سیر موضوعی و عناوین اصلی دارند. بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو اثر نشان‌دهنده نگاه و رویکرد مؤلفان در دوره خود است؛ به طوری که، نخجوانی در دستورالکاتب نامه‌نگاری و اصول آن را مورد توجه قرار داده و در بین محتوای اثرش به نکته‌هایی در باب نگارش و کتابت و نیز اصول و قواعد آن می‌پردازد. همچنین، سراج شیرازی با نگاه تعلیمی و آموزشیْ به آداب کتابت و دبیری پرداخته و کتاب خود را به عنوان یک منبع درسی برای کاتبان، نویسندگان و دبیران عصر خود و دوره‌های بعد نگاشته است.

در بخش دیگری از پژوهش، شباهت‌ها و تفاوت‌های شاخص دو رساله که بر جنبه‌های تعلیمی و نحوه بیان مطالب تأکید دارند، مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. در ویژگی‌ها و آدابی که دستورالکاتب برشمرده است می‌توان ارکان و دستورالعمل‌هایی که برای انواع و اقسام نامه‌نگاری تدوین شده را ملاحظه نمود و همچنین ویژگی‌هایی که کاتب مراسلات و نامه‌ها باید برخوردار باشند را دریافت. در تحفةالمحبین نیز، اصول و قواعد خط و خوشنویسی و کتابت به طور کامل توضیح داده شده و شرایط و ویژگی‌های کاتب و

دبیر هم در زمینه آداب و اسباب کتابت، زمان تألیف، احوالات معنوی و سایر ویژگی‌ها بیان شده است.

در نهایت و در یک دیدگاه کلّی، باید گفت این دو کتاب با در نظر گرفتن شباهت‌ها و تفاوت‌های ساختاری و محتوایی، در زمینه تعلیم آداب دبیری و کتابت هر یک به نحوی بیان‌کننده نکات مهم و کاربردی هستند که در نامه‌نگاری، کتابت، خوشنویسی و دبیری حائز اهمیت است و با بررسی و مطالعه تطبیقی این آثار در دوره‌های زمانی مختلف می‌توان به شباهت‌ها و تفاوت‌های محتوایی و در نتیجه رویکرد تعلیمی و علقه ادبی مؤلفان و مراتب صنفی آنان پی برد و در راستای مطالعات نظری تاریخ خوشنویسی ایران پژوهش و تحقیقات گسترده انجام داد.

کتاب‌نامه

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۵۰). «دبیری و نویسندگی». هنر و مردم، شماره ۱۰۱، ص ۴۸-۵۶.

سراج شیرازی، یعقوب‌بن حسن (۱۳۷۶). تحفةالمحبین. به کوشش کرامت رعناحسینی و ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.

جعفریان، رسول (۱۳۸۸). منشآت سلیمانی. تهران: مجلس شورای اسلامی.

خطیبی، حسین (۱۳۸۶)، فن نثر در ادب فارسی. تهران: زوار.

نخجوانی، محمدبن هندوشاه (۱۹۶۴). دستورالکاتب فی تعیین المراتب. تصحیح عبدالکریم علی‌اوغلی علیزاده. مسکو: دانش.

نخجوانی، محمدبن هندوشاه (۱۳۹۰). دستورالکاتب فی تعیین المراتب. تصحیح محمود طاووسی. تهران: فرهنگستان هنر.